

НОВІ ГОРИЗОНТИ УРБАНІСТИЧНОЇ ЕТНОЛОГІЇ

[Рецензія на книгу *Борисенко М.В.* Житло та побут міського населення України в умовах трансформації урбаністичного середовища у 20 – 30-х роках ХХ століття. – К., 2009. – 355 с.]

Хоча історія містобудування в Україні нараховує багато століть й дві третини її населення сьогодні проживає у містах, доводиться визнати, що український етнос в своїх ментальних засадах і побутовій культурі все ще лишається переважно народом селянським, землеробським, який в силу різних історичних обставин, не встиг чи не зумів створити своє власне гармонійне і оригінальне урбаністичне середовище. Для цього, напевне, знадобляться скоординовані зусилля ще кількох поколінь.

У народному світогляді українців здавна утвердилося антагоністичне протиставлення села і міста як двох ворожих стихій. У цій бінарній опозиції з селом, як правило, пов'язуються позитивні образи і міфологеми: "батьківська хата", "мамині рушники", "вишневий садок", "рідна пісня", "повага до дідівських звичаїв" тощо. Натомість з містом асоціюються такі негативні поняття як "чужина", "примус влади", "скупченість людей", "гуркіт машин", "забуття рідної мови", деградація моральних цінностей, злочинність та інше. Характерні в цьому відношенні народні паремії – "У місто по гроші, в село по розум" або "в місті як у тісті, а без грошей нема чого їсти".

Романтична ідеалізація села й упереджене ставлення до міста чітко простежується у вітчизняній культурологічній традиції. Так, в українській художній літературі ХІХ – ХХ ст. твори на "селянську" тему завжди були найбільш популярними і репрезентативними. Віталій Коротич колись в'їдливо пожартував, що наші письменники витрачають половину життя на те, щоб зручно влаштуватися у місті, а потім до кінця життя ностальгічно пишуть про те, як гарно жити на селі.

Архаїчне і безпідставне тлумачення селянства як виняткового носія народних традицій, недооцінка ваги і значення міських форм життя і міського соціуму – хронічна хвороба української гуманітарної науки в цілому. Якщо проаналізувати колосальний доробок вітчизняної етнографії за 200 років, то побачимо, що міська проблематика займає в ньому дуже незначне, периферійне місце, в той час як в центрі уваги були і лишаються культура і побут, фольклор і традиційне мистецтво сільської людності. На всіх етнографічних з'їздах та конференціях впродовж десятиліть ритуально повторювалася теза про необхідність вивчення українського урбаністичного середовища, культури і побуту малих та великих міст, але реальних практичних наукових розробок в цьому напрямку не велось. Треба самокритично визнати, що недостатня увага науковців до комплексної проблематики міста є однією з причин того кризового стану, в якому опинилися сьогодні всі складові його інфраструктури: господарство, економіка, екологія, транспорт, некерована міграція, комунально-житлова, побутова і культурна сфери.

Лише в останні роки українські етнологи впритул підійшли до розробки урбаністичної проблематики. Знаковим в цьому сенсі став збірник науково-теоретичних статей за редакцією академіка С.Павлюка "Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття" (Івано-Франківськ, 2004 р.), підготовлений переважно на західноукраїнських матеріалах.

Новий перспективний напрям у вітчизняній етнології успішно розвиває й монографія М.В.Борисенка. Вона присвячена важливій та актуальній проблемі формування міського середовища в умовах тоталітарного режиму на українських землях.

20 – 30- ті роки ХХ ст. – надзвичайно складний і суперечливий період в суспільно-політичному, економічному і культурному житті України. За офіційною вівіскою розгорнутого будівництва соціалізму ховаються проведені в антигуманний спосіб процеси індустріалізації і колективізації, акт геноциду – Голодомор 1932 – 33 рр., масові репресії, які суттєво підірвали матеріальні і духовні основи буття українського етносу. Мільйони українських селян стали вигнанцями й шукали порятунку в містах. Міське середовище суттєво змінювалося під впливом цього масового потоку утікачів та одночасно змінювало і самих мешканців.

Не викликає заперечень структура монографії, вона чітка і логічна. В першому розділі "Історіографія та джерельна база дослідження" розглянуто сучасний стан опрацювання піднятої теми у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Перші спроби етнологічного вивчення міського простору в Україні, що припадають на період національно-культурного відродження 20-х років, пов'язані із іменами таких учених як В.Петров, Н.Заглада та інші. На жаль, більшовицький погром української етнологічної науки не дозволив реалізувати їх цікаві задуми і проекти. Критично оцінені автором здобутки українських етнологів повоєнних десятиліть. Офіційна ідеологія націлювала їх на пропаганду паростків нового комуністичного в побуті і не була зацікавлена у реальному відтворенні скрутних побутових умов мешканців комуналок, бараків, гуртожитків тощо. Тому масове житло в містах України майже не досліджувалося. Винятком із загального правила є праця М.Приходька "Житло робітників Донбасу" (К., 1964), де автор аналізував переважно індивідуальну забудову й був змушений всіляко наголошувати піклування комуністичної партії і радянського уряду про розвиток житло-будівництва. З позицій сьогодення у першому розділі М.Борисенко характеризує методи та підходи радянської історіографії робітничого класу, яка використовувала опис матеріально-побутових умов робітників переважно задля реклами досягнень радянської влади. Цілком доречний у даній роботі фаховий аналіз зарубіжних і вітчизняних видань, які репрезентують популярний сьогодні напрям – історія повсякдення.

Доводиться пошкодувати, що в поле зору М.В.Борисенко не потрапила нова колективна праця петербурзьких авторів "Штетл ХХІ век: полевые исследования" (Санкт-Петербург, 2008). Це перша ґрунтовна спроба відтворити самотутній світ культури єврейських містечок України, зруйнований катастрофою Другої світової війни. Робота цікава не лише своїм фактажем, а й методикою його збирання, відомою як усна історія, тобто йдеться про отримання інформації шляхом опитування живих очевидців подій. На наш погляд застосування цієї методики було б корисним і для рецензованої роботи.

Сильною стороною монографічного дослідження М.Борисенка є уважне ставлення до письмово засвідченої історії або етнології повсякдення. Цей метод передбачає реконструкцію побутових умов життєдіяльності людей шляхом залучення документів, що характеризували житловий фонд міста, стан комунального господарства, заклади побутового забезпечення, проблеми взаємодії громадян на рівні комунальної квартири тощо. Збираючи по крихтах потрібну інформацію авторові довелося здійснити великий обсяг пошукової роботи у багатьох центральних архівах Києва та інших міст України. Важливо відзначити, що віднайдені та інтерпретовані документи вперше вводяться до наукового обігу й у своїй сукупності дозволяють більш цілісно і правдиво відтворити картину житло-побутових умов великих українських міст доби побудови сталінського соціалізму.

Чотири основних розділи книги М.Борисенка, від другого до п'ятого, що поділяються на підрозділи, присвячені висвітленню таких аспектів обраної теми як: особливості формування предметно-просторового середовища українських міст 20 – 30-х років ХХ ст., житло та інтер'єр у системі міської культури, комунальне господарство України та умови життя громадян, вплив політики влади на трансформацію соціокультурного середовища, побут мешканців комунальних квартир тощо. Зрозуміло, що навіть у розлогіх рецензії детально проаналізувати всі ці структурні ланки не має змоги. Тому спробуємо зосередити увагу лише на найбільш показових, ключових моментах, які підтверджують наукову новизну й пріоритет дослідника у вивченні матеріальної і духовної культури українського міста конкретної історичної доби.

Новацією для вітчизняної етнології є спроби аналізу сприйняття людиною міського ландшафту. Композиція міста, що складалася не тільки із архітектурних об'єктів, але також із зелених насаджень, вуличної реклами (в УРСР переважно політичного характеру), транс-

портних комунікацій, торгівельних комплексів тощо формувала у городян свій неповторний візуальний образ міста. Цей образ визначає простір міської культури, формує умови для гармонійного розвитку особистості, стає елементом національної свідомості та патріотизму. Міське середовище в символічному аспекті знайшло своє відображення також і в художній літературі та поезії. Використання у книзі міських сюжетів і мотивів П.Тичини, М.Рильського, В.Підмогильного, І.Микитенка, М.Зерова та інших значно б посилює авторську аргументацію.

Безперечною заслугою рецензованої праці є етнологічне дослідження побуту багатоквартирних будинків. М.Борисенко об'єктивно оцінює реальні успіхи радянського житлобудівництва та відзначає головні фактори, що гальмували розвиток нового архітектурно-функціонального планування масового житла. Вдалою є частина монографії, в якій автор аналізує експерименти в галузі житла та їх вплив на архітектурно-будівельну практику 20 – 30-х років ХХ ст.

Спираючись на приклади із мемуарної літератури, автор зумів наочно показати з якими труднощами зустрілися городяни в умовах розрухи та занепаду міського життя на початку 20-х років. У роботі відображено також хаотичні та заполітизовані заходи влади із відновлення функціонування водогону, каналізації, освітлення тощо. М.Борисенко переконливо доводить, що внаслідок повільного розвитку мережі комунальних послуг щоденний побут міських мешканців досліджуваного часу зберігав багато архаїчних рис, зокрема це стосується приготування їжі, прання білизни, гігієнічних процедур тощо. Таким чином, наведені у роботі документи й свідчення очевидців демонструють занепад міського життя на рубежі 20 – 30-х років. Проте загальна характеристика цього періоду, як здається, подана в занадто темних кольорах. Варто нагадати, що в 30-х роках не лише руйнували храми, а й було збудовано чимало об'єктів міської інфраструктури, які істотно полегшували життя людей. Не можна закривати очі і на той факт, що "сталінки" на ринку нерухомості сьогодні оцінюються вище ніж "хрущовки".

Тоталітарний характер режиму в СРСР істотно позначився не лише на функціонально-просторовій організації житла, а й на системі його розподілу, що цілком відповідала соціальній природі більшовицької влади. М.Борисенко чітко вказує, що політика розподілу житла в радянській Україні носила класово-репресивний характер. Влада намагалася задовольнити квартирами, в першу чергу, радянських службовців та представників партійної номенклатури, свідомих пролетарів за рахунок "нетрудових" категорій населення. Правдиво відображена в роботі також боротьба за "квадратні метри", що точилася в містах України впродовж досліджуваного періоду.

Вперше у вітчизняній етнології ретельно відтворене домашнє начиння й умеблювання типового міського житла. Дослідник слушно вказує на низький відсоток механізації побутових процесів, відсутність елементарних зручностей та вигод у міському середовищі України, що різко дисонувало із рівнем комфорту у тогочасних містах США та Західної Європи. Досить переконливим є висновок М.Борисенка, що так зване покращення житлово-побутових умов, про яке так часто писала радянська історіографія, насправді вилилося у насадження казармених елементів побуту, чужих менталітету українського народу.

Типовість фігури булгаківського Швондера підтверджують матеріали книги, які аналізують діяльність народжених радянською дійсністю органів управління житловим фондом – домкомів, управдомів, правлінь житлокооперативів, комендантів гуртожитків тощо. Всупереч існуючій думці, що ці інститути були активними провідниками політичної лінії партії, М.Борисенко наводить численні факти, які засвідчують абсентеїзм переважної більшості городян щодо різноманітних політичних кампаній та їх пасивну участь в них.

З особливим інтересом читаються сторінки праці, де розглядається типова проблема для всього житлового фонду міст радянської України – конфлікт в середині комунальної квартири. Значним науковим досягненням можна назвати відкриття документів Київського міського архіву, які дозволили реконструювати звичайний хід побутових конфліктів. Спираючись на ці матеріали, дослідник запропонував вдалу типологізацію конфліктних ситуацій у "комуналках" й наочно показав безпорадність органів домового самоуправління у їх залагодженні.

Підводячи загальний підсумок, можна констатувати, що М.Борисенко виконав поставлені перед собою завдання й зумів створити реалістичний історико-етнографічний портрет житлового середовища й побутових відносин українських міст перших десятиліть панування сталінського режиму.

Як і в кожній великій роботі в рецензованій монографії можна помітити ряд недоліків.

Впадає в око відсутність настановчої типологізації або класифікації міст України, яка б враховувала не лише чисельний склад населення (малі, середні, великі), а й історичну біографію та соціально-економічні функції конкретних населених пунктів. Житлово-побутова ситуація мала свої відмінності в залежності від статусу міста: столиця, провінція, промислово-адміністративний, торговий центр, місто-порт, залізничний вузол, місто губернського і повітового, а після адміністративної реформи – обласного (окружного) районного значення. Врахування цих нюансів, на наш погляд, дозволило б більш точно і диференційовано відтворити динаміку досліджуваних етнокультурних явищ і процесів.

Характеризуючи житловий фонд в містах України, автор використовує такі терміни як приватний будинок, комунальна квартира, націоналізований будинок, однак не пояснює їх юридичний статус в системі тогочасного законодавства.

Висновки автора щодо житлового забезпечення городян базуються переважно на матеріалах великих міст України – Києва, міст Донбасу, таких промислових центрів як Харків і Ворошиловград, Одеса. Було б бажано для порівняння охарактеризувати ситуацію із житлом і в невеликих містах України із населенням до 50-ти тисяч чоловік.

Суттєво збагатили б книгу, як уже зазначалося вище, усні історії та інтерв'ю колишніх мешканців комунальних квартир та гуртожитків.

Висловлені зауваження не применшують наукового та практичного значення рецензованого дослідження. Підготовлена М.Борисенко ґрунтовна праця накреслює перспективні шляхи вивчення культури і побуту міського населення й відкриває нові горизонти етнологічної урбаністики в Україні.